

بررسی مقالات منتشر شده در حوزه دین پژوهی (از ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳)*

حمید رضا آیت اللهی**

محمد رضا جوادی یگانه***

چکیده

در این نوشتار، مقالات منتشر شده در زمینه مسائل دین پژوهی در طول سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳ هجری بررسی شده و تلاش شده است با دسته‌بندی موضوعی آنها، عنوان‌هایی که در بازه زمانی فوق، دغدغه اصلی دین پژوهان جامعه بوده است، بازنموده شود و عناوین به ترتیب اهمیتشان معین گردند. در بررسی دیگر کوشیده‌ایم روند رشد و افول دین پژوهی در مقاطع زمانی مختلف واکاوی شود و به عواملی که در این افت و خیزها اثر گذارند، اشاره کنیم. در مقایسه‌ای دیگر، روزنامه‌ها و مجله‌ها از نظر میزان توجه به مسائل دین پژوهی با یکدیگر سنجیده شده است. همچنین می‌توان اندیشمندان جامعه را از نظر میزان توجه‌شان به دین پژوهی مقایسه کرد و افرادی را که آثار بیشتری در این مدت، پدید آورده‌اند مشخص ساخت.

واژگان کلیدی: دین پژوهی، مقالات منتشر شده، عنوان‌های اصلی و فرعی، مقطع

زمانی، پدید آورنده.

* این مقاله برگرفته از پژوهشی است که توسط مولف به کار فرمایی دفتر مطالعات فرهنگی و برنامه‌ریزی اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری به پشتیبانی معاونت پژوهشی دانشگاه تهران صورت پذیرفته است.

** استاد گروه فلسفه دانشگاه علامه طباطبایی.

*** استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۱۲/۱۰   تأیید: ۱۳۸۷/۲/۲

اندیشمندان جامعه ایرانی بنابر تقاضا، در صد ساله اخیر آثاری در زمینه عام دین پژوهی پدید آورده و منتشر کرده‌اند که تحلیل این آثار، از جهتی می‌تواند نشانگر نیازهای جامعه ایرانی در حوزه‌های نظری دین پژوهی در هر مقطع باشد. نیازهای نظری جامعه ما، در مقاطع مختلف می‌تواند متأثر از عوامل چندی باشد که بررسی واقعیت‌های این نیازها و عوامل اثرگذار در پدید آمدن آثار انتشار یافته در حوزه دین پژوهی، می‌تواند به شناخت فرهنگ جامعه ما به لحاظ تفکر نظری در دین و سپس تأثیر حوزه دین پژوهی بر دیگر حوزه‌ها و اثر پذیرفتن از آنها یاری رساند. از آنجا که جامعه ایرانی، جامعه شناخته شده دینی در جهان است و دین‌ورزی از شاخصه‌های مهم جامعه ایرانی است و تأثیر آن بر دیگر جوامع جهانی بر کسی پوشیده نیست، از این‌روی، چنین بررسی‌ای ضروری می‌نماید. این آثار منتشر شده در زمینه دین پژوهی، در جهان کنونی به‌ویژه در میان دیگر کشورهای اسلامی، آثاری پیش‌تاز در این زمینه، شناخته می‌شود که اقبال جدی در ترجمه این آثار به زبان‌های عربی و انگلیسی نشان اهمیت این آثار است.

برای بررسی آثار انتشار یافته درباره دین پژوهی در مرحله اول، به بررسی مقالات این حوزه فکری در ایران پرداخته‌ایم و می‌کوشیم برای پرسش‌های ذیل پاسخی مناسب ارائه دهیم:

۱. مقالات انتشار یافته در حوزه‌های دین پژوهی حول چه موضوع‌هایی است؟ و بر چه موضوع‌هایی بیشتر توجه شده است؟ نیز این مقالات تا چه حد، نیاز نظری جامعه را نشان می‌دهد؟
۲. مقالات فوق، در مقاطع مختلف زمانی چه ارتباطی با دیگر عوامل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌تواند داشته باشد؟
۳. کدام یک از حوزه‌های نشر در کشورمان دغدغه بیشتری در این زمینه داشته‌اند و محور توجه هر کدام چگونه بوده‌است؟
۴. تفاوت نیازهای جامعه در مقاطع مختلف زمانی، چگونه است و آن را چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟
۵. اندیشمندان جامعه با توجه به پدید آوردن مقالات دین پژوهی و حوزه‌های فکری و دغدغه‌های مختلف‌شان، چگونه قابل ارزیابی هستند؟

قلمرو پژوهش

آثار پدیدآمده در زمینه دین پژوهی، در سه مقطع متفاوت زمانی قابل بررسی هستند که شرایط خاص اجتماعی هر مقطع، این سه مقطع را از هم متمایز می‌کند؛ به‌گونه‌ای که

تحقیق را در سه مرحله متفاوت معنادار می‌سازد. نخست این سه مقطع و وجه تمایز آنها را باز می‌نماییم:

۱. مقطع اول: از سال ۱۳۷۶ تا پایان سال ۱۳۸۳؛ در این مقطع، به سبب انتشار شمار زیادی مجله و روزنامه و شرایط اجتماعی - سیاسی، مقالات انتشار یافته نیز دگرگونی‌های اساسی داشته است که هم از نظر حجم کارها و هم از جهت نوع آثار، نمی‌توان آثار را در این مقطع با مقاطع پیشین، به یکسان ارزیابی کرد. از این رو، باید این مقطع را جداگانه بررسی کرد.

۲. مقطع دوم: از بهمن ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۶؛ پس از انقلاب اسلامی نیز شرایط اجتماعی جامعه چنان دستخوش دگرگونی‌ها، به‌ویژه از حیث دین‌پژوهی بود که مقالات منتشر شده پس از انقلاب را نمی‌توان با آثار در دوران خفقان پیش از انقلاب مقایسه کرد.

۳. مقطع سوم: از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۶، از سال ۱۳۲۰؛ که تقریباً انتشار کتاب و مجله در ایران بیشتر به حوزه عامه انتقال یافت، می‌تواند مقطع زمانی سوم باشد که محدوده پژوهش پیش از انقلاب را تشکیل می‌دهد.

ما در این مقاله، به بررسی مقطع اول که به دوران فعلی ما ارتباط دارد، بسنده می‌کنیم.

برای ارزیابی مقالات منتشر شده در محدوده زمانی سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳، مراحل

ذیل در جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات رعایت شده است:

مرحله اول: گردآوری عنوان‌های تمامی نشریه‌های موجود در کشور؛

مرحله دوم: گردآوری منابع موجود برای استخراج مطالب از آنها؛

مرحله سوم: استخراج مقاله‌های مرتبط با عنوان طرح؛

مرحله چهارم: تهیه شناسنامه مقاله‌ها؛

مرحله پنجم: دسته‌بندی موضوعی مقاله‌های پدید آمده؛

مرحله ششم: ورود اطلاعات دسته‌بندی شده به برنامه کامپیوتری؛

مرحله هفتم: استخراج اطلاعات پردازش شده و تهیه نمودارها؛

مرحله هشتم: جمع‌بندی و تحلیل نهایی اطلاعات پردازش شده.

پس از گردآوری و دسته‌بندی داده‌ها، نتایج درخور توجهی از بررسی مقالات پدید آمده

به‌دست آمد که با ارائه نمودارها، نتایج تحلیل، آمارها ارائه می‌گردد.

نخست به عنوان مقدمه، چند نکته را درباره دسته‌بندی‌های داده‌ها یادآور می‌شویم تا

ملاحظات اعمال شده در این دسته‌بندی‌ها مورد توجه قرار گیرد.

نکته اول: برای تحلیل محتوایی مقالات و عنوان‌بندی آن، می‌توان از دو طریق اقدام کرد. در روش اول، می‌توان به نحو پیشینی عنوان‌های خاصی را برای دین‌پژوهی در نظر گرفت و سپس، هر مقاله را با این عنوان‌ها مقایسه کرد و آن را در یکی از عناوین قرار داد. این روش، بسیاری از عناوین زاید را پیش می‌آورد و یا برخی عنوان‌های جدید را نادیده می‌گیرد که در تحلیل مقالات ما را با مشکل مواجه می‌سازد. در روش دوم، عنوان‌بندی مقالات را می‌توان به نحو پسینی مشخص کرد. بدین گونه که با توجه به محتوای یک مقاله، عنوانی را برای مقاله در نظر گرفت و سرانجام عنوان‌های به‌دست آمده را در قالب‌های دسته‌بندی شده دیگری عرضه کرد. در این روش، به‌جای آنکه عنوان یک مقاله را با دشواری با یک عنوان از پیش تعیین شده متناسب کنیم و در آن عنوان بندی قرار دهیم، آزادانه عنوان واقعی مقاله را مشخص می‌کنیم سپس می‌کوشیم این عناوین را در ساختاری منطقی ارائه دهیم. ما در این تحقیق، در عنوان‌بندی مقاله‌ها از این روش استفاده کرده‌ایم.

بررسی اطلاعات به‌دست آمده

مقدمه

در دوره مورد بحث، اندیشمندان جامعه، مقالات بسیاری را در زمینه دین‌پژوهی پدید آورده‌اند که این امر، دغدغه اندیشه‌ورزی را در جامعه نشان می‌دهد. در این زمینه، متناسب با مقتضیات جامعه، به طرح، نقد یا بررسی جنبه‌های مختلف دین‌پژوهی پرداخته شده است. جهت‌گیری نویسندگان مقالات، به خوبی می‌تواند از چند جنبه، وضعیت فرهنگی جامعه را در مواجهه با ابعاد دین‌پژوهی نشان دهد:

نخست: تحلیل و پاسخ از پرسش برمی‌خیزد. در طرح پرسش نیز، عوامل چندی دخالت می‌کند. از همه مهم‌تر، شرایط فکری - فرهنگی جامعه است که به طرح پرسش خاص می‌انجامد. این از ویژگی‌های اجتماعی هر مقطع زمانی است که پرسش متناسب با آن شرایط اجتماعی را می‌طلبد. گاهی پرسشی، هرچند اساسی در اقتضائات فرهنگی خاص مجال طرح نمی‌یابد؛ در حالی که همان پرسش در شرایط دیگری مهم‌ترین پرسش و دغدغه جامعه می‌شود. اگر در میانه سال‌های ۵۰ تا ۵۵، مسئله مارکسیسم و فلسفه تاریخ، دغدغه اصلی جامعه روشن‌فکری ما بود، در دهه ۷۰ این پرسش‌ها هیچ مجال بروز نمی‌یابند. اگر

در سال‌های پیش از انقلاب، مبارزه مسلحانه آرمان برخی روشن‌فکران به شمار می‌آمد، در سال‌های پس از ۱۳۷۵، مسائلی چون گفتمان، طرد خشونت و آزادی مجال طرح می‌یابند. بنابراین، این پرسش‌ها هستند که در میان اندیشمندان و نویسندگان ما جدی می‌شوند و برای پاسخ به آنها آثار قلمی متعددی پدید می‌آید. بی‌گمان اگر شرایط فکری - فرهنگی جامعه، خواهان محوری خاص نباشد، اندیشه‌ورزی در آن حوزه به سرعت به کناری رانده خواهد شد، و به‌عکس هرچه شدت پرسش و عطش فکری و فرهنگی جامعه بیشتر باشد، دل‌مشغولی بیشتری در میان نویسندگان به‌وجود می‌آید و شرایط قلم‌فرسایی بیشتری را فراهم می‌سازد. از این‌رو، عناوین آثار نوشتاری در یک حوزه فکری می‌تواند نشان‌دهنده ذهنی جامعه ما باشد. با بررسی آثار پدید آمده در این حوزه‌ها، می‌توان به یکی از عمیق‌ترین زوایای پنهان فرهنگ جامعه دست یافت. به‌رغم آنکه فرهنگ نمودهای آشکاری در جامعه دارد، ولی بنیادهای نهفته بسیاری در بروز این نمودها مؤثرند که شناخت این بنیادها، ویژگی فرهنگی مقطعی زمانی در محدوده خاص جغرافیایی را نشان می‌دهد.

دوم: یکی از عواملی که در تحولات فرهنگی جامعه مؤثر است، اندیشمندان جامعه هستند. اندیشمندان می‌توانند با طرح پرسش‌ها یا عرضه دیدگاه‌های خود، نوع نگرش فرهنگی جامعه را از یک جهت‌گیری به جهت‌گیری دیگری متبدل سازند. گرچه این تحولات، تنها با طرح اندیشه تحقق نمی‌یابد، اندیشمندان می‌توانند تأثیر عمیقی در تحولات فرهنگی جامعه داشته باشند؛ به‌گونه‌ای که در بررسی تحولات فرهنگی جامعه، به خوبی می‌توان تأثیر یک اندیشمند را چونان عامل مهم تحول فرهنگی نشان داد. در تحولات فرهنگی نیمه اول دهه ۵۰، تأثیر دکتر علی شریعتی و استاد مطهری را نمی‌توان نادیده گرفت؛ همان تحولاتی که زمینه فرهنگی مساعدی را برای بزرگ‌ترین واقعه تاریخ ایران، یعنی انقلاب اسلامی پدید آورد. مهم‌ترین نحوه بروز اندیشه این فرهیختگان، آثار قلمی‌شان در مقالات و کتاب‌هاست. از این‌رو، برای شناخت لایه‌های زیرین فرهنگ جامعه، باید به سراغ پیشتازان اندیشه رفت و تأثیر آثار آنها و واکنش‌های فکری به آنها را بررسی کرد. بدین جهت، یکی از عواملی که می‌تواند ما را در درک فرهنگ دینی جامعه‌مان کمک کند، بررسی آثار پدید آمده از اندیشمندان و واکنش‌های قلمی است که در قبال آنها بروز یافته

است. بنابراین، در این تحقیق می‌توانیم با بررسی آثار پدید آمده در حوزه دین‌پژوهی، به ابعادی از فرهنگ دینی جامعه دست یابیم.

سوم: اگر فعالیت‌های مؤسسه‌های فرهنگی دست‌اندرکار نشر را در عرصه تولید و ارائه مقاله و کتاب، متناسب با بازار متقاضی رویکردهای خاص بدانیم، نوع سرمایه‌گذاری آنها برای جلب آثار نوشتاری اندیشمندان می‌تواند به خوبی نشانگر نیازها و اقتضائات جامعه باشد. از این‌رو، نوع و حجم این آثار در ملاحظات ناشران سمت و سویی متناسب با فرهنگ و خواسته جامعه خواهد داشت و آنها که نیازهای فرهنگی جامعه را برآورده نکنند، حذف می‌شوند و در مقابل، آنها که در پی پاسخ به عطش فرهنگی جامعه باشند، مجال بیشتری برای ارائه و سرمایه‌گذاری می‌یابند. بنابراین، نظام بازار نشر می‌تواند به‌خوبی نشانگر اقتضائات فرهنگی جامعه باشد و بررسی انتشار آثار، می‌تواند وضعیت فرهنگ دینی جامعه را بنمایاند.

حال با توجه به مقدمه پیشین، می‌کوشیم با بررسی نوع و حجم آثار انتشار یافته و بازه‌های زمانی بروز آنها و گرایش‌های مختلفی که در جامعه از این باب وجود دارد، چندین نتیجه‌گیری مفید را داشته باشیم:

الف) در مقایسه اول: وضعیت فرهنگی جامعه را از جهت توجه به مسائل مختلف دین‌پژوهی بررسی می‌کنیم و می‌کوشیم دریابیم که چه عناوینی از دین‌پژوهی نیاز اساسی‌تر فرهنگی جامعه بوده است. این نمودارها نشان می‌دهد چه عنوان‌هایی دغدغه‌ی مهم‌تر فرهنگی جامعه بوده است و چه عناوینی از توجه جامعه به دور بوده است. این نمودارها در سه عنوان اصلی زیر هستند:

۱. دین و مسائل نظری؛

۱. ویژگی‌های پژوهشگر دینی؛

۳. جنبه‌های سیاسی و اجتماعی دین.

آن‌گاه هرکدام از این عنوان‌ها، به عناوین فرعی دیگری به شرح زیر تقسیم شده است:

دسته‌بندی عناوین اصلی، فرعی و فرعی‌تر

۱۶۹

تبیین

بررسی مقالات منتشر شده در حوزه دین پژوهی از (۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳)

دین و سکولاریسم	دین و سیاست	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین		
دین و سیاست				
دین و دنیا				
دین و عرف				
دین و اخرت‌اندیشی				
دین و توسعه				
کثرت‌گرایی سیاسی				
حکومت دینی				
دین و آزادی				
رابطه‌ی دین و سیاست				
دین و جهانی شدن	دین و ابعاد مدرنیته			
دین و مدرنیته				
دین و حقوق بشر				
دین و ایندولوژی				
دین و کارکردگرایی				
دین و مدرنیسم و پست مدرنیسم				
دین و سنت‌گرایان دینی در عصر جدید				
دین و جامعه				
دین و کارکردهای آن				
دین و فرهنگ				
دین و اقتصاد	دین و جامعه			
دین و تمدن				
دین و حقوق				
دین و تاریخ				
دین و ساحهای بشری				
تعریف دین			دین و الهیات	
انقسام و تعاریف دین‌پژوهی				
نگرش‌های مختلف در دین‌پژوهی				
مسائل و مشکلات دین‌پژوهی				
دین و الهیات				
فلسفه‌ی دین				
دین و گنومر آن				
دین و تجربه‌ی دینی				
دین و فطرت				
دین و فهم آن				
دین و معرفت دینی	دین و معرفت شناسی			
دین و معرفت‌شناسی				
دین و جامعیت و کمال آن				
انتظار بشر از دین				
بنیادهای دین				
نیاز به دین				
منشأ دین				
دین و قلمرو آن				
منف دین				
زبان دین			دین و مسائل نظری	
دین و اخلاق				
ایمان دینی				
دین و مسأله‌ی ایمان				
دین و منوویت				
دین و منوویت				
نوفقدیشی دینی				
تربیت دینی				
احیای دین				
دین و مجوزه				
دین و مجوزه				
عقل و دین	دین و مسائل نظری (ادامه)			
عقل و دین				
خدا و قیامت آن				
دین و عرفان				
دین و مهدویت				
دین و مهدویت				
دین و علم و دین				
مدل ارتباطی علم و دین				
کثرت‌گرایی				
دین و هنر			دین و ویژگی‌های محقق دینی	
دین و هنر				
دین و آسیب‌شناسی آن	دین و آسیب‌شناسی آن			

در نگاه دقیق‌تر، باز هم عنوان‌های فرعی به عناوین فرعی‌تری تبدیل گردیده است و توزیع مقالات پدید آمده در این عناوین فرعی‌تر، بررسی شده است. این مقایسه، هم در میان عنوان‌های فرعی و فرعی‌تر صورت می‌پذیرد و هم تمام عناوین فرعی‌تر با هم مقایسه شده‌اند. جدا از آنکه در چه عنوان اصلی یا فرعی قرار گرفته‌اند.

ب) در مقایسه دوم: میزان توجه جامعه به مسائل دین‌پژوهی، در بازه‌های زمانی مختلف بررسی شده است. برای آنکه تحلیل مناسبی در طول سال‌های ۷۶ تا ۸۳ از این جهت داشته باشیم، از سویی مقایسه سال به سال توجه به مسائل دین‌پژوهی، اطلاعات کلی ارائه می‌کرد و از سوی دیگر، مقایسه همه ماه‌های سال‌های فوق نیز، اطلاعات معنادار زیادی ارائه نمی‌کرد. گذشته از آنکه در برخی موارد، این اطلاعات تنها درباره زمانی فصل ارائه شده بود (مثل فصل‌نامه‌ها). از این‌رو، فصل‌های مختلف سال‌های ۷۶ تا ۸۳ نیز با هم مقایسه شدند.

این مقایسه به دو صورت انجام پذیرفته است: در یک مقایسه، شمار مقالات در فصل‌های سال‌های فوق به ترتیب با هم مقایسه شده‌اند که نمودارها، به‌خوبی روند پدید آمدن آثار دین‌پژوهی را در دوره موردنظر در جامعه ایران نشان می‌دهد. در مقایسه دیگر، شمار مقالات دین‌پژوهی در فصل‌های مختلف به ترتیب از بیشترین تعداد تا کمترین تعداد مشخص شده است. بی‌گمان عوامل اجتماعی و فرهنگی خاصی در رشد و افول تعداد آثار دخالت دارد که در یک تحقیق گسترده، می‌توان به برخی از عوامل کاهش یا رشد این آثار در بازه‌های زمانی مورد نظر دست یافت. برای دستیابی به تحلیل عمیق، توجه به همه رخدادهای در هر یک از فصل‌ها، می‌تواند نتایج سودمندی را دربرداشته باشد.

ج) در مقایسه سوم: مؤسسه‌های انتشاراتی مختلف با یکدیگر مقایسه شده‌اند. برای برخی از این مؤسسه‌ها، دغدغه مسائل دین‌پژوهی بیشتر از دیگران بوده است. در این نوع نمودارها، مجموع مقالات انتشار یافته در یک مؤسسه در طول سال‌های ۷۶ تا ۸۳ بررسی شده است و این تعداد، از بیشترین تعداد تا کمترین تعداد ردیف شده است.

بی‌گمان روزنامه‌هایی که روزانه منتشر می‌شوند، با مجله‌های ماهانه یا فصل‌نامه‌ها قابل مقایسه نیستند. از این‌رو، مقایسه از یک‌سو بین روزنامه‌ها و از سوی دیگر، بین مجله‌ها انجام شده است. به نتایج جالبی از نوع رویکردهای مجله‌ها یا روزنامه‌ها از این طریق، می‌توان راه یافت. البته بسیار مناسب بود که نه تنها مقالات یک نشریه با نشریه‌های دیگر

مقایسه شود، بلکه نوع رویکردهای مجله‌های مختلف، از جهت توجه به عناوین فرعی مقالات نیز بررسی می‌گردید. ولی متأسفانه در برخی موارد شمار مقالات بسیار اندک بود؛ در حالی که عنوان‌ها تنوع بسیاری دارند. از این رو، لذا امکان مقایسه معناداری وجود نداشت.

به هر حال، جدای از نمودارها، همه ویژگی‌های مقالات منتشر شده در این نشریه‌ها بر حسب نام نشریه ردیف شده است و با مراجعه به نام مجله، انواع مقالاتی که در این مجله منتشر شده با مشخصات کامل مقاله و به ترتیب پدیدارشدنشان، قابل بررسی است. در این بررسی، می‌توان هم به نوع رویکرد و توجه نشریه و هم به روند مقالات در آن نشریه نیز پی‌برد. (د) در مقایسه چهارم: دین‌پژوهان کشور از نظر تعداد و نوع مقاله‌هایی که در مدت زمان فوق عرضه کرده‌اند با یکدیگر مقایسه شده‌اند. اما چون هم شمار این دین‌پژوهان بسیار، و آثارشان نیز انگشت‌شمار است و کیفیت مقالات نیز بسیار متفاوت است، به گونه‌ای که مقایسه کمی را چندان معنادار نمی‌سازد، از این رو، به جای نمودارها به دسته‌بندی مقالات هرکدام از دین‌پژوهان و ارائه اطلاعات کامل درباره آثار پدید آمده آنها پرداخته شده است. این دسته اطلاعات، بر اساس نام مؤلفان مرتب گردیده است و با یافتن نام هر مؤلف می‌توان به تیتیر مقاله، روزنامه یا مجله نشریافته و زمان پدید آمدن مقاله و عناوین اصلی، فرعی و فرعی تری که مقاله در آن عنوان می‌گنجد دسترسی پیدا کرد. با مراجعه به هر دسته از اطلاعات فوق، می‌توان به رویکرد خاص آن دین‌پژوه، روند فعالیت‌های او طی سال‌های ۷۶ تا ۸۳ و نشریه‌هایی که علاقه‌مند به انتشار آثار او هستند، دسترسی داشت.

یافته‌های پژوهش در حوزه مقالات

الف) عنوان‌های مقالات

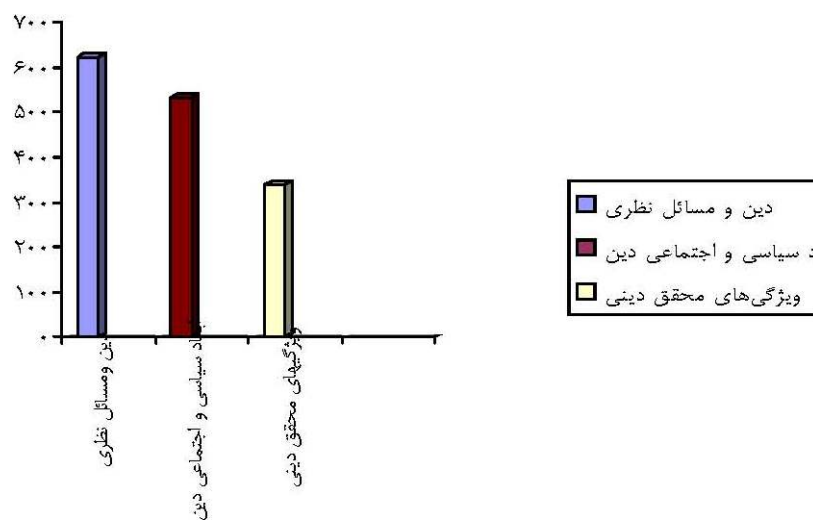
در بخش مقالات، همان‌گونه که از نمودار شماره (۱) برمی‌آید سه عنوان اصلی برای مقالات در نظر گرفته شده است. در عنوان اول، بنیادهای نظری دین بررسی می‌شود؛ بدین معنا که در این گونه مقالات، دین چونان دین، بررسی شده است و پژوهش این مسائل نظری مورد توجه اصلی نیست. در عنوان دوم، به جنبه‌های سیاسی - اجتماعی دین پرداخته‌ایم که از ویژگی‌های دین‌پژوهی پس از انقلاب و در جوامع اسلامی به‌ویژه ایران است. در این عنوان، اگرچه بیشتر بر مسائل نظری دین توجه شده است، از این نظر توجه داشته‌ایم که

دین چگونه در سیاست و جامعه مجال بروز می‌یابد. در عنوان سوم، دین در مقام تحقق در جامعه یا فرد، با مسائلی روبه‌روست که نه از حیث خود که نوع بروز آن بررسی شده است. یادآوری: آثاری که زیر عنوان دین در بازه زمانی فوق ظاهر شده است، بسیار بیشتر از آثار عرضه شده در این پژوهش، است. آنچه در این پژوهش، مورد توجه بوده، آثاری است که به گونه‌ای، پژوهشی در باب دین را مورد توجه قرار داده باشند و آثاری که جنبه‌ای از دین را توصیف کرده‌اند یا در قالبی خطابی به تبلیغ آن پرداخته‌اند، از توجه این تحقیق بیرون بوده‌اند.

عنوان اصلی	فراوانی خام	درصد فراوانی
ابعاد اجتماعی و سیاسی دین	۵۳۱	۳۵,۴
دین و مسائل نظری	۶۳۲	۴۲,۱
ویژگی‌های محقق دینی	۳۳۹	۲۲,۶
جمع	۱۵۰۲	۱۰۰

جدول شماره (۱)

فراوانی تقسیم داده‌ها در سرموضوعات دین پژوهی

نمودار شماره (۱)

مقایسه مقالات دین پژوهی در عنوان های اصلی

کل مقالاتی که در زمینه دین پژوهی در طول سال های ۷۶ تا ۸۳، در روزنامه ها و مجله ها انتشار یافته اند، ۱۵۰۳ مقاله بوده است. بیشترین تعداد که نشانگر بیشترین محور توجه است، به مسائل نظری (۶۳۲ عدد) اختصاص دارد که ۴۲ درصد مقالات در زمینه مسائل نظری دین پژوهی بوده است. پس از آن، ۵۳۲ مقاله به جنبه های سیاسی و اجتماعی دین اختصاص یافته است که ۳۵ درصد مقاله ها، یعنی نزدیک به یک سوم مقالات، به این عنوان اختصاص یافته است. باقی مقالات که ۳۳۹ مقاله (۲۲ درصد) است، ویژگی های پژوهشگر دینی را بررسی کرده اند.

اطلاعات فوق نشان می دهد در جامعه ما، مسائل نظری دین و بنیادهای نظری آن که جنبه های فلسفی تر دین است، محور بحث و تبادل نظر است. این نکته مؤید برخی دیدگاه ها است که فلسفه ورزی در موارد مختلف، از ویژگی های فرهنگی جامعه ایرانی است و توجه به مسائل نظری، یکی از علاقه های اصلی اندیشمندان جامعه ماست. این در حالی است که در دین پژوهی غربی با توجه به بنیادهای مسیحی آن که بیشتر دینی اخلاقی - شخصی است و مسائل اجتماعی چندان جای بررسی ندارد، کاوش در جنبه های سیاسی - اجتماعی دین، جایگاه ویژه ای یافته است. از آنجا که در دین پژوهی معاصر غربی، جایگاه این نوع پژوهش خالی بوده است، پرداختن به آن در جامعه ایرانی - اسلامی ما یکی از نقاط قوت فرهنگ دین پژوهی جامعه ما خواهد بود و در این زمینه می توان، جامعه ما را طلایه دار این گونه مباحث در دنیا دانست. ساختارمند کردن این رویکرد، می تواند چندین نوع نظریه پردازی منسجم را محور مباحث آتی دین پژوهی در اجتماع و سیاست گرداند. به نظر می رسد یکی از محورهای اساسی در جنبش نرم افزاری و تولید علم را می توان همین بررسی جنبه های سیاسی و اجتماعی دین دانست که بسیاری از آثار عرضه شده در این حوزه، در یک ساختار نظریه پردازانه می تواند پیش تاز این اندیشه دینی در جهان باشد.

مقایسه مقالات دین پژوهی در عناوین فرعی

به رغم آنکه پژوهش نظری در دین، بیشترین پژوهش ها را به خود اختصاص داده است، ولی چون این پژوهش ها در محورهای متنوعی توزیع شده، محورهای فرعی اختصاص یافته به هر کدام، بالاترین محور توجه نبوده است.

۱. در بررسی محورهای فرعی دین‌پژوهی در می‌یابیم، مسئله «دین و سیاست» بیشترین مقالات را دارد؛ یعنی تعداد ۲۳۹ مقاله، از ۱۵۰۳ مقاله (۱۶ درصد کل مقالات) در این زمینه بوده است. شرایط اجتماعی و سیاسی پس از سال ۱۳۷۶ که توسعه سیاسی مهم‌ترین سیاست دولت وقت بود، چالش‌های دین و سیاست به مهم‌ترین دغدغه دین‌پژوهان تبدیل شد. بدین‌جهت، رابطه‌های دین و سیاست و تقابل‌ها و تعاضدهای آن دو، و نظریه‌پردازی در باب دین سیاسی یا سیاست دینی، مهم‌ترین محور توجه دین‌پژوهان بوده است.

۲. پس از دین و سیاست، «دین و الهیات» با ۱۸۹ مقاله (۱۲ درصد کل مقالات) محور توجه دین‌پژوهان بوده است که می‌تواند نشان آن باشد که به‌رغم چالش‌های اجتماعی - سیاسی، نظریه‌پردازی بنیادین فارغ از تحولات پرتنش اجتماعی، هیچ‌گاه جایگاه خویش را در جامعه از دست نداده و همواره مورد توجه دین‌پژوهان بوده است.

۳. در جایگاه سوم، مقالات در حوزه «علم و دین» با ۱۷۶ مقاله (حدود ۱۲ درصد کل مقالات) مورد توجه دین‌پژوهان بوده است. این امر نشان می‌دهد با تحولات علمی‌ای که در علوم مختلف اعم از طبیعی و انسانی پس از انقلاب رخ داده، مسئله نسبت میان علم و دین و تعاندهای و تعاضدهای آنها و ارائه مدل‌های جامع در علم دینی و رابطه مؤسسه‌های علمی و مؤسسه‌های دینی، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های دینی اندیشمندان ما بوده است. با اینکه مسئله رابطه علم و دین و رویارویی‌های آن، تاریخی پرفراز و نشیب در غرب دارد، ولی چون بسیاری از مؤلفه‌های فرهنگی غرب همچون مسیحیت در جامعه ما وجود ندارد و از لحاظ تاریخی، چالش‌های جدی در خصوص آن‌گونه از رویارویی‌های علم و دین ایجاد نکرده است، از این‌رو، مسائل خاص غربی در رابطه میان علم و دین شاید مسئله اصلی جامعه‌ی ما نبوده است، ولی از جهتی دیگر، چالش‌های دیگری فراروی جامعه‌ی ما بوده است که در تبیین رابطه‌های علم و دین با آن مواجه بوده‌ایم. اندیشه‌ورزی در مسائلی همچون، دغدغه دینی، دانشگاه اسلامی یا حوزه‌های علمیه پاسخگو به نیازهای فکری و فرهنگی جامعه، یا رابطه حوزه و دانشگاه در مسیری متفاوت با غرب، در صدد ارائه مدل‌هایی از رابطه علم و دین در جامعه ما بوده است. در طول سال‌های ۷۶ تا ۸۳، ۱۲٪ فعالیت‌های دین‌پژوهان در تبیین این رابطه‌ها متمرکز بوده است و این، از نیاز جدی جامعه برای تبیین این رابطه‌ها خبر می‌دهد.

۴. چالش‌های جامعه‌ی ما با غرب، چهارمین محور توجه دین‌پژوهان بوده است.

عنوان «دین و ابعاد جنبه‌های» با ۱۶۲ مقاله، حدود ۱۰ درصد آثار دین‌پژوهی را به خود اختصاص داده است. این امر نشان می‌دهد فرهنگ دینی نخست باید به تعامل خود با غرب و سیطره اندیشه غربی بر بسیاری از زوایای زندگی ملت‌های مختلف پردازد و تکلیف خود را با جنبه‌های مدرنیته که به صورت‌های گوناگون در جامعه ما نفوذ می‌یابد روشن سازد. این دغدغه ۱۰ درصد فرهنگ دین‌پژوهی را به خود اختصاص داده است.

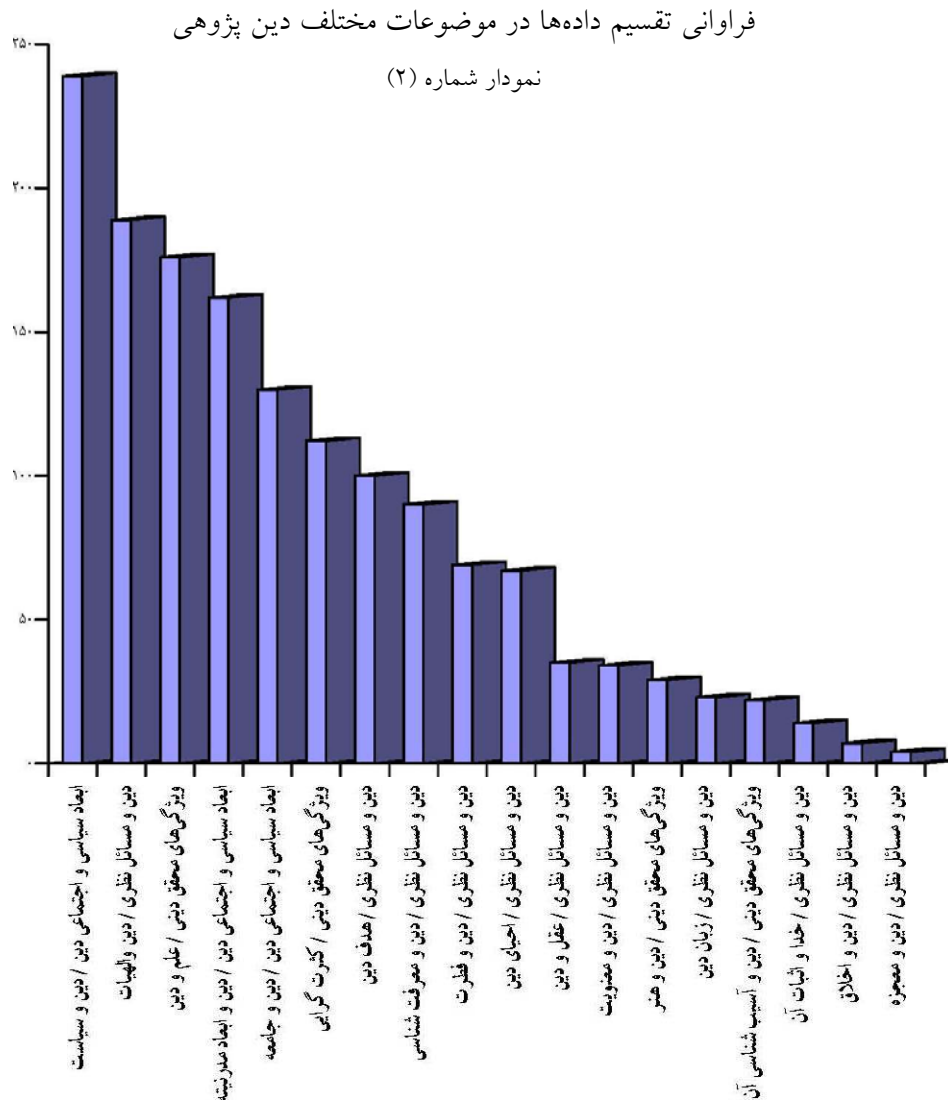
۵. مسئله ارتباط نگرش دینی جامعه ما با دیگر نگرش‌های دینی در مقام تحقق، مهم‌ترین دغدغه ویژگی‌های محقق دینی بوده است. در بازه زمانی مورد نظر، ۱۱۲ مقاله در زمینه «تکثرگرایی» انتشار یافته‌اند که حدود ۷ درصد کل مقالات را به خود اختصاص داده است. به‌رغم اینکه در جامعه ما مسئله ارتباط ادیان که قرن‌ها رابطه دین‌دارانشان تثبیت شده است و گفت‌وگوهای فکری خاصی نداشته است، به نحو دیگری غیر از اقتضات درونی جامعه ایرانی مطرح شده است. به‌نظر می‌رسد با توجه به محوریت ایران اسلامی برای اندیشه‌ورزی در حوزه دین و حضور اندیشه دینی در دیگر جوامع و ایجاد بستری با محوریت ایران برای گفت‌وگو و تعامل ادیان، مسئله تکثر و تنوع ادیان و تعیین موضع ایران در این زمینه، از محورهای توجه دین‌پژوهان بوده است و به محض ایجاد پرسش، به سرعت به ارائه دیدگاه‌های نظری انجامیده است.

۶. پس از محورهای اصلی فوق، مسائلی همچون «هدف دین» با ۱۰۰ عنوان، ۶ درصد؛ «دین و معرفت‌شناسی» با ۹۰ عنوان، ۶ درصد؛ «دین و فطرت» با ۶۹ عنوان، ۴ درصد؛ «احیای دین» با ۶۷ عنوان، ۴ درصد؛ «رابطه عقل و دین» با ۳۵ عنوان، ۲ درصد و «دین و معنویت» با ۳۴ عنوان، ۲ درصد از مقالات را به خود اختصاص داده‌اند. به‌رغم آنکه در زمینه نسبت انواع هنرها با دین در مدت زمان فوق آثار بسیاری پدیدار شده است، ولی در بررسی دین‌پژوهانه و بنیادی در زمینه «دین و هنر» تنها ۲۹ مقاله امکان بروز یافته است. این نشان می‌دهد جامعه ما به‌رغم پرداختن به مسائل روبنایی هنر دینی، از لحاظ نگرش زیربنایی نظری و عمیق به این مسئله توجه چندانی نداشته است و نیاز جدی به آن و نظریه‌پردازی درباره آن، هنوز جایگاه خاص خویش را نیافته است.

۷. از جنبه‌ای دیگر، بسیاری مسائل دین‌پژوهی در جامعه ما بوده است که در فرهنگ دینی جامعه در این مقطع زمانی، چندان مورد توجه نبوده است و نیاز خاصی به طرح دیدگاه‌ها در آن زمینه دیده نمی‌شود؛ مثلاً مسائلی همچون «دین و معجزه» با ۴ عنوان؛ «دین

و اخلاق» با ۷ عنوان یا «خدا و اثبات وجود آن» با ۱۴ عنوان مسائلی نیستند که چالشی را در فرهنگ دینی ما ایجاد کرده باشند. از این رو، نه مجال طرح یافته‌اند و نه اقتضای پاسخی داشته‌اند. شاید مسئله‌ای همچون دین و اخلاق، برای جامعه مسیحی غربی که در مواجهه با دینی شخصی و اخلاقی و نه دینی شریعت‌مدار و اجتماعی است، چالش‌های بیشتری را ایجاد کند و اقتضای آن فرهنگ نیازمند پژوهش‌های بیشتری در این زمینه باشد. به هر حال، جامعه ما نسبت به این مسائل چندان واکنش جدی از خود نشان نداده است.

فراوانی تقسیم داده‌ها در موضوعات مختلف دین پژوهی	
تعداد	عنوان
۲۳۹	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست
۱۸۹	دین و مسائل نظری / دین و الهیات
۱۷۶	ویژگی‌های محقق دینی / علم و دین
۱۶۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته
۱۳۰	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه
۱۱۲	ویژگی‌های محقق دینی / کثرت‌گرایی
۱۰۰	دین و مسائل نظری / هدف دین
۹۰	دین و مسائل نظری / دین و معرفت‌شناسی
۶۹	دین و مسائل نظری / دین و فطرت
۶۷	دین و مسائل نظری / احیای دین
۳۵	دین و مسائل نظری / عقل و دین
۳۴	دین و مسائل نظری / دین و معنویت
۲۹	ویژگی‌های محقق دینی / دین و هنر
۲۳	دین و مسائل نظری / زبان دین
۲۲	ویژگی‌های محقق دینی / دین و آسیب‌شناسی آن
۱۴	دین و مسائل نظری / خدا و اثبات آن
۷	دین و مسائل نظری / دین و اخلاق
۴	دین و مسائل نظری / دین و معجزه

مقایسه مقالات دین پژوهی در عنوان‌های فرعی تر

از آنجا که عنوان‌های فرعی نیز در این پژوهش، به زیرموضوع‌ها تقسیم شده‌اند تا دقت در موضوع‌بندی مقالات به حداکثر برسد، توجه به فراوانی انواع فرعی‌تر مقاله‌های دین‌پژوهی در بازه زمانی مدنظر قابل توجه است که در جدول (۴) و نمودار شماره (۳) نشان داده شده است. شاخص‌ترین محورها به ترتیب تعداد مقالات اختصاص یافته به هر کدام، به شرح زیر است:

۱. موضوع «مدل ارتباطی علم و دین» در زیر عنوان ویژگی‌های پژوهشگر دینی؛ علم و دین با ۹۵ مقاله از مجموع ۱۵۰۳ مقاله، حدود ۸ درصد مقالات را به خود اختصاص داده است که این امر نشان اهمیت تبیین رابطه علم و دین در جامعه ماست. به‌رغم شرایط سیاسی سال‌های مورد بحث، دغدغه ارائه مدلی از رابطه علم و دین مهم‌ترین مسئله مورد توجه دین‌پژوهان جامعه ما بوده است.
۲. در رتبه دوم، موضوع «رابطه دین و سیاست» در زیر عنوان جنبه سیاسی و اجتماعی دین؛ دین و سیاست قرار می‌گیرد. این محور، تعداد ۷۵ مقاله (حدود ۶ درصد مقالات) را شامل شده است که نشان از شرایط خاص سیاسی در بازه زمانی مورد نظر است که چالش‌های مهمی به‌ویژه در تبیین رابطه دین و سیاست پدید آورده است.
۳. در رتبه سوم، موضوع «رابطه علم و دین» در زیر عنوان ویژگی‌های پژوهشگر دینی؛ علم و دین با تعداد ۷۱ مقاله و بیش از ۵٪ کل مقالات، قرار می‌گیرد. چرایی توجه به این موضوع نیز، ناشی از همان عواملی است که برخی، در مورد مدل ارتباطی علم و دین پیش‌تر بیان شد.
۴. مسئله «دین و جهانی شدن» امروزه از هیجانی‌ترین مباحث دنیا به‌شمار می‌رود. این محور در ایران نیز، به سبب دیدگاه خاص کشور ما و به‌ویژه پس از سال‌های ۷۶ و در پی طرح نظریه گفت‌وگوی تمدن‌ها مورد اقبال ویژه قرار گرفته است. این امر، به خوبی از تعداد ۶۶ مقاله (حدود ۵ درصد) استنباط می‌شود.
۵. «دین و مدرنیته» و «دین و ساحت‌های بشری» در زیر عنوان جنبه‌های سیاسی - اجتماعی دین؛ دین و جنبه‌های مدرنیته، به ترتیب با تعداد ۵۷ و ۵۵ مقاله (هرکدام حدود ۵ درصد از کل مقالات) در رتبه‌های پنجم و ششم قرار گرفته‌اند که این امر نیز نشان توجه پژوهشگران ایرانی به مسائل جدید فکری و فرهنگی از یک سو و دیدگاه‌های خاص دین اسلام از سوی دیگر است. منزلت اسلام به عنوان دین رسمی کشور ما در برابر تلقی مدرن جهان غرب که پیامد جریان مدرنیته غرب است، به راحتی می‌تواند انگیزه‌ای شود تا پژوهشگران مسلمان را به تحلیل و مقایسه این دو دیدگاه جهت سنجش و مقایسه آنها وادارد.
۶. به‌رغم تمامی این دقت‌ها به مسائل روز دنیای نظر و تفکر، علاقه دینی متفکران ما در حوزه دین‌پژوهی نیز اهمیت دارد و قلم‌فرسایی برای نگارش ۵۵ مقاله، یعنی حدود ۵

درصد مقالات پدید آمده در طی سال‌های ۷۶ تا ۸۳ در حوزه «**دین و الهیات**» دینی را باعث شده است؛ یعنی هم‌پایه با مسائلی چون انسان‌شناسی مدرن و حتی فراتر از موضوعاتی مانند «**تجربه دینی**» که با تعداد ۵۳ مقاله، در رتبه هشتم قرار گرفته است که طرح آنها پیامد انتظار مردم از دین است.

۷. «حکومت دینی» نیز از رایج‌ترین مباحث در میان دین‌پژوهان معاصر ایران بوده است. در طول سال‌های مورد بحث، مسائلی همچون مقبولیت و مشروعیت حکومت دینی و رابطه آن با انواع ساختارهای حکومتی دیگر جوامع همچون دموکراسی و ارتباط اجزای آن با یکدیگر، محوری مهم از توجه دین‌پژوهان جامعه ما بوده است. این محور که زیر عنوان جنبه‌های سیاسی و اجتماعی دین؛ دین و سیاست قرار می‌گیرد، تعداد ۵۳ مقاله (حدود ۴ درصد مقالات حوزه دین‌پژوهی) در بازه زمانی مدنظر را به خود اختصاص داده است.

۸. کمترین توجه پژوهشگران ایرانی در طول این سال‌ها، به محورهای «دین و سنت‌گرایان دینی در عصر جدید»، «دین و آخرت‌اندیشی»، «دین و اقتصاد»، «دین و مدرنیسم و پست‌مدرنیسم»، «دین و حقوق بشر»، «دین و عرف»، «بنیادهای دین»، «دین و دنیا»، «هدف دین» و «دین و تمدن» بوده است و هر کدام از این محورها، کمتر از ۵ مقاله را به خود اختصاص داده‌اند.

فراوانی تقسیم داده ها در موضوعات ریز دین پژوهی			
تعداد	عنوان	تعداد	عنوان
۱۲	دین و مسائل نظری / دین و الهیات / فلسفه دین	۹۵	ویژگی های محقق دینی / علم و دین / مدل ارتباطی علم و دین
۱۱	دین و مسائل نظری / احیای دین / تربیت دینی	۷۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / رابطه دین و سیاست
۱۱	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و جامعه	۷۱	ویژگی های محقق دینی / علم و دین / رابطه علم و دین
۱۰	دین و مسائل نظری / هدف دین / منشا دین	۶۶	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و جهانی شدن
۱۰	دین و مسائل نظری / دین و الهیات / تعریف دین	۵۷	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و مدرنیته
۹	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / کثرت گرایی سیاسی	۵۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و ساخت های بشری
۸	دین و مسائل نظری / دین و معنویت / ایمان دینی	۵۵	دین و مسائل نظری / دین و الهیات / دین و الهیات
۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و فرهنگ	۵۳	دین و مسائل نظری / دین و فطرت / دین و تجربه دینی
۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و توسعه	۵۳	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / حکومت دینی
۶	دین و مسائل نظری / دین و معنویت / دین و معنویت	۴۹	دین و مسائل نظری / دین و الهیات / اقسام و تعاریف دین پژوهی
۵	دین و مسائل نظری / هدف دین / دین و قلمرو آن	۴۱	دین و مسائل نظری / دین و معرفت شناسی / دین و معرفت شناسی
۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و حقوق	۳۹	دین و مسائل نظری / دین و الهیات / نگرش های مختلف در دین پژوهی
۴	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و تمدن	۳۹	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / دین و سکولاریسم
۳	دین و مسائل نظری / هدف دین / هدف دین	۳۶	دین و مسائل نظری / احیای دین / نوآندیشی دینی
۳	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / دین و دنیا	۳۳	دین و مسائل نظری / هدف دین / انتظار بشر از دین
۳	دین و مسائل نظری / هدف دین / بنیاد های دین	۳۳	دین و مسائل نظری / هدف دین / دین و جامعیت و کمال آن
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / دین و عرف	۳۳	دین و مسائل نظری / دین و معرفت شناسی / دین و فهم آن
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و حقوق بشر	۲۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و کارکردهای آن
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و مدرنیسم و پست مدرنیسم	۲۵	دین و مسائل نظری / دین و معنویت / دین و مسئله ایمان
۲	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و اقتصاد	۲۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / دین و سیاست
۱	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / دین و آخرت اندیشی	۲۵	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و سیاست / دین و آزادی
۱	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و سنت گرایان در عصر جدید	۲۴	دین و مسائل نظری / دین و الهیات / مسائل و مشکلات دین پژوهی
		۲۰	دین و مسائل نظری / احیای دین / احیای دین
		۱۸	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و کارکردگرایی
		۱۷	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و جامعه / دین و تاریخ
		۱۷	دین و مسائل نظری / دین و معرفت شناسی / دین و معرفت دینی
		۱۶	ابعاد سیاسی و اجتماعی دین / دین و ابعاد مدرنیته / دین و ایدئولوژی
		۱۶	دین و مسائل نظری / دین و فطرت / دین و گوهر آن
		۱۳	دین و مسائل نظری / هدف دین / نیاز به دین

جدول شماره (۳)

عنوان فرعی	سال							کل
	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383	
عقل و دین	.7%	1.6%	1.2%	1.8%	1.0%	4.0%	2.7%	2.0%
دین و ابعاد مدرنیته	8.7%	8.6%	11.8%	11.4%	9.3%	12.0%	8.1%	10.1%
دین و اخلاق		1.6%	.6%		1.0%		.7%	.6%
دین و آسیب شناسی آن	1.3%	1.1%	1.2%		1.5%	1.2%	3.4%	1.3%
دین و الهیات	10.1%	10.7%	12.4%	8.4%	14.9%	13.2%	9.4%	11.5%
دین و فطرت	4.0%	1.6%	4.7%	9.6%	8.8%	3.2%	2.7%	4.9%
دین و هنر	4.0%	1.1%	3.5%	3.6%	1.5%	1.6%	1.3%	2.3%
دین و جامعه	4.0%	1.6%	4.1%	4.2%		14.8%	24.2%	7.6%
دین و معنویت	.7%	.5%	.6%	.6%	.5%	3.6%	1.3%	1.3%
دین و معرفت شناسی	13.4%	7.0%	5.9%	8.4%	6.7%	2.8%	4.0%	6.6%
دین و معجزه				2.4%				.3%
دین و سیاست	13.4%	18.7%	18.8%	18.0%	17.0%	17.6%	14.8%	17.1%
احیای دین	1.3%	2.1%	4.7%	.6%	4.1%	3.6%	11.4%	3.9%
علم و دین	11.4%	26.7%	15.3%	15.6%	18.0%	5.6%	2.7%	13.6%
هدف دین	3.4%	4.3%	2.9%	8.4%	4.6%	8.8%	10.1%	6.2%
کثرت گرایی	22.1%	5.9%	10.0%	5.4%	8.2%	6.0%	2.7%	8.3%
خدا و اثبات آن	.7%	3.2%		1.2%		1.2%	.7%	1.0%
زبان دین	.7%	3.7%	2.4%	.6%	2.6%	.8%		1.6%
کل	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

جدول شماره (۴)

برخی نتایج جدول فوق به قرار زیر است:

در سال ۱۳۷۷ بیشترین میزان طرح مسائل در بعد کثرت گرایی (۲۲٪)، دین و سیاست، و دین و معرفت شناسی (۱۳،۴٪) است.

در سال ۱۳۷۸، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد علم و دین (۲۶،۷٪)، دین و سیاست (۱۸،۷٪) و دین و الهیات (۱۰،۷٪) است.

در سال ۱۳۷۹، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد دین و سیاست (۱۸,۸٪)، علم و دین (۱۵,۳٪) و دین و الهیات (۱۲,۴٪) است.

در سال ۱۳۸۰، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد دین و سیاست (۱۸,۰٪)، علم و دین (۱۵,۶٪) و دین و ابعاد مدرنیته (۱۱,۴٪) است.

در سال ۱۳۸۱، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد علم و دین (۱۸,۰٪)، دین و سیاست (۱۷,۰٪) و دین و الهیات (۱۴,۹٪) است.

در سال ۱۳۸۲، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد دین و سیاست (۱۷,۶٪)، دین و جامعه (۱۴,۸٪) و دین و الهیات (۱۳,۲٪) است.

در سال ۱۳۸۳، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد دین و جامعه (۲۴,۲٪)، دین و سیاست (۱۴,۸٪) و احیای دین (۱۱,۴٪) است.

در مجموع، بیشترین میزان طرح مسائل در بعد دین و سیاست (۱۷,۱٪)، علم و دین (۱۳,۶٪) و دین و الهیات (۱۱,۵٪) است.

برخی روندهای موجود در این جدول به قرار زیر است:

طرح موضوع عقل و دین در سال های اخیر افزایش یافته است.

طرح موضوع دین و هنر در سال های اخیر کاهش یافته است.

طرح موضوع دین و جامعه در سال های اخیر به شدت افزایش یافته و از ۴٪ به ۲۴٪ رسیده است.

طرح موضوع دین و معنویت نیز در سال های اخیر افزایش یافته است.

طرح موضوع دین و معرفت شناسی در سال های اخیر کاهش یافته و از ۱۳٪ به ۴٪ رسیده است.

طرح موضوع احیای دین در سال های اخیر افزایش یافته است.

طرح موضوع علم و دین در سال های اخیر کاهش یافته است.

طرح موضوع هدف دین در سال های اخیر مداوماً افزایش یافته و از ۳,۴٪ به ۱۰,۱٪ رسیده است.

طرح موضوع کثرت گرایی در سال های اخیر به شدت کاهش یافته و از ۲۲٪ به ۳٪

تنزل یافته است.

ب. مقایسه مقالات دین پژوهی در بازه‌های زمانی

از آنجا که شرایط سیاسی - اجتماعی از عواملی است که تأثیری مستقیم و ارتباطی نزدیک با آثار پدید آمده در حوزه فکری و فرهنگی هر جامعه دارد و این شرایط نیز در بازه‌های زمانی متفاوت - اگرچه نزدیک به هم - تغییرهایی بنیادی می‌یابند، در این پژوهش کوشیده‌ایم با بررسی مقالات منتشر شده در حوزه دین پژوهی در بازه‌های زمانی مختلف در طول سال‌های ۷۶ تا ۸۳، تأثیر و تفاوت شرایط اجتماعی در این بازه‌های زمانی، نشان داده شود. تفاوت در این بازه‌ها، نشان تأثیر نوسان شرایط اجتماعی در اقبال از این گونه مباحث است. در ابتدا توزیع کلی یافته‌ها در قالب سال‌ها در جدول (۴) نشان داده شده است.

جدول (۵) - توزیع فراوانی عنوان فرعی اول مقالات به تفکیک سال (فقط در میان عنوان اصلی ابعاد اجتماعی و سیاسی دین)

	سال							کلی
	1377	1378	1379	1380	1381	1382	1383	
دین و ابعاد مدرنیته	33.3%	29.6%	33.9%	33.9%	35.3%	27.0%	17.1%	29.1%
دین و جامعه	15.4%	5.6%	11.9%	12.5%		33.3%	51.4%	21.8%
دین و سیاست	51.3%	64.8%	54.2%	53.6%	64.7%	39.6%	31.4%	49.1%
کلی	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

یافته‌های جدول فوق نشان می‌دهد که در فاصله سال‌های ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۳ از میزان طرح دو بعد دین و ابعاد مدرنیته و دین و سیاست کاسته شده و بر میزان طرح موضوع دین و جامعه افزایش یافته است. آزمون معنی داری خی دو نیز در سطح ۰,۰۰۰ معنی دار است (خی دو برابر با ۷۹,۹۴ و درجه آزادی ۱۲ است). آزمون F نیز در سطح ۰,۰۰۰ معنی دار است. (F=22.414).

در زیر، ترتیب این مقاطع زمانی بر اساس تعداد مقالات منتشر شده در هر کدام می‌آید:

۱. بیشترین آثار منتشر شده در حوزه دین پژوهی در تابستان ۱۳۸۲ بوده است. این بازه زمانی، تعداد ۱۶۰ مقاله (حدود ۱۱ درصد تمامی آثار در این حوزه) در سال‌های ۷۶ تا ۸۳ را به خود اختصاص داده است.

۲. پاییز سال ۱۳۸۲، با تعداد ۱۱۲ مقاله، ۸ درصد مقالات را به خود اختصاص داده است.

۳. زمستان سال ۱۳۸۲، با ۸۷ مقاله (حدود ۶ درصد) در رتبه سوم قرار گرفته است.

۴. بهار سال ۱۳۸۳، با تعداد ۸۲ مقاله (حدود ۵ درصد کل آثار) در جایگاه چهارم قرار گرفته است.

۵. تابستان سال ۱۳۷۷ و بهار سال ۱۳۸۰ و پاییز سال ۱۳۸۳، مقاطع زمانی ای بوده‌اند که کمترین مقالات در آنها منتشر شده است.

توجه به نوسان انتشار آثار پدید آمده در محدوده زمانی مورد بحث، به خوبی نشان می‌دهد که شرایط اجتماعی تا چه اندازه می‌تواند قادرند در ترغیب یا تضعیف متفکران یک جامعه به موضوعی خاص نقش داشته باشند. همان‌گونه که یافته‌ها مؤید آن است، در هر زمانی که تنش‌های اجتماعی - سیاسی در جامعه افزون‌تر شده است، اقبال به تفکر به مسائل بنیادین و یا ریشه‌های تحولات روبنایی کاهش یافته است.

در تابستان سال ۷۸ که درگیری‌های تند سیاسی سرانجام به واقعه ۱۸ تیر انجامید، شرایط چنان متشنج بود که هیچ مجالی برای طرح دیدگاه‌های بنیادین درباره دین نبود. این امر نشان می‌دهد در دوره‌هایی که درگیری‌های جناح‌های سیاسی رو به فزونی می‌گذارد، مسائل روبنایی بیشتر خود را نشان می‌دهند.

از سوی دیگر، در سال ۱۳۸۲، چه در تابستان و پاییز و زمستان و نیز بهار سال ۱۳۸۳، بیشترین آثار دین‌پژوهی پدیدار شده است؛ به گونه‌ای که از اول تابستان سال ۸۲ تا اول تابستان سال ۸۳، حدود ۴۴۱ مقاله (۳۰ درصد کل مقالات) در طول هفت سال مورد تحقیق بوده است. پیداست که این مقطع زمانی، از حیث آثار دین‌پژوهی اهمیت خاصی داشته است. در تبیین علت این اقبال به مسائل دین‌پژوهی می‌توان گفت:

از سال ۱۳۷۶ که تغییرهای سیاسی و اجتماعی زیادی رخ داد، تمامی تحولات در جهت دگرگون کردن یک ساختار با ساختاری دیگر بود و تمامی تلاش‌ها در جهت رفتارهای حزبی، برنامه‌ریزی‌های سیاسی و استفاده از امکانات دولتی برای جای‌گزینی یک جریان جدید بود. همین امر که با اقتضائات بسیار جامعه ناسازگار می‌نمود، باعث واکنش‌های تند گردید. این واکنش‌ها توجه را به سمت بنیادهای ناسازگاری با شرایط فرهنگی جامعه معطوف نمود. یکی از مهم‌ترین این بنیادها، نوع تفکر دینی و نگاه دینی به حکومت، سیاست، جامعه و ... بود. این توجه نیز از حالت تبلیغات روزنامه‌ای و ارائه دیدگاه‌های ژورنالیستی، به تدریج به بنیادهای نگرش‌ها در دین‌پژوهی جهت یافت. در این

تنش‌های روبنایی که اضطراب به خطر افتادن امنیت را در پی داشت، کاملاً در جهت ایجاد امنیت سوق یافت. با تثبیت تدریجی امنیت و بی‌اعتمادی به طرز فکری که در تنش‌های اجتماعی دوام می‌یابد و بسیاری از واقعیت‌های نهادینه جامعه را بی‌توجه می‌گذارد و نیز، اقبال جامعه به برخی اصل‌های خود؛ همچون دین‌مداری و بیزاری از سیاست‌بازی، زمینه‌ای مساعد برای اندیشه‌ورزی فراهم آورد تا آنکه در سال ثبات، یعنی سال ۱۳۸۲، بیشترین آثار پژوهشی در حوزه دین پدید آمد.

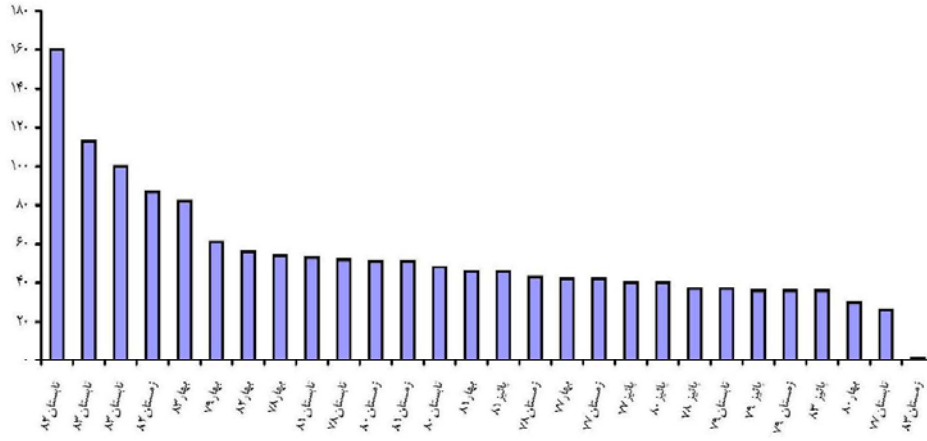
تحلیل تفصیلی افت و خیزهای فرهنگ دین پژوهی در تحقیقی با اطلاعاتی افزون‌تر میسر است که وقایع هر فصل را در کنار آثار پدید آمده و موضوعات خاص آن قرار دهد که از حوصله‌ی این تحقیق بیرون است.

تعداد مقالات در فصول هر سال				
سال	بهار	تابستان	پائیز	زمستان
۱۳۷۷	۴۲	۲۶	۴۰	۴۲
۱۳۷۸	۵۴	۵۲	۳۷	۴۳
۱۳۷۹	۶۱	۳۷	۳۶	۳۶
۱۳۸۰	۳۰	۴۸	۴۰	۵۱
۱۳۸۱	۴۶	۵۳	۴۶	۵۱
۱۳۸۲	۵۶	۱۶۰	۱۱۳	۸۷
۱۳۸۳	۸۲	۱۰۰	۴۵	

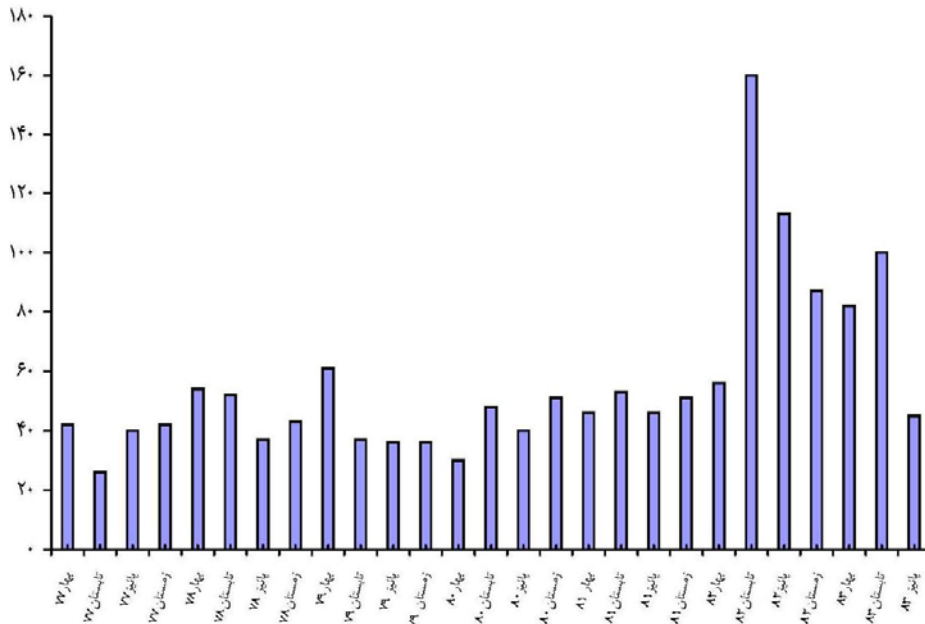
جدول شماره (۶)

نمودار فراوانی مقالات به تفکیک فصل در سالهای مختلف

نمودار فراوانی مقالات به تفکیک فصل در سالهای مختلف

نمودار شماره (۴)

یافته‌های جدول فوق نشان می‌دهد که در فاصله سال‌های ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۳ از میزان طرح دو بعد دین و ابعاد مدرنیته و دین و سیاست کاسته شده و بر میزان طرح موضوع دین و جامعه افزایش یافته است. آزمون معنی داری خی دو نیز در سطح ۰,۰۰۰ معنی دار است (خی دو برابر با ۷۹,۹۴ و درجه آزادی ۱۲ است). آزمون F نیز در سطح ۰,۰۰۰ معنی دار است. ($F=22.414$).

تحلیل تفصیلی افت و خیزهای فرهنگ دین پژوهی در تحقیقی با اطلاعاتی افزون‌تر امکان پذیر است که رخدادهای هر فصل را در کنار آثار پدید آمده و موضوعات خاص آن قرار دهد که از حوصله این پژوهش بیرون است.

ج) بررسی فرهنگ دین پژوهی در نشریه‌های کشور

با سیاست‌های دولت وقت در جهت افزایش ناگهانی تعداد نشریه‌ها پس از سال‌های ۱۳۷۶، نشریه‌ای متعددی به عرصه فکر و فرهنگ ایران پا نهادند که هر کدام خط و مشیی خاص را دنبال می‌کردند و دغدغه‌هایی خاص خود داشتند. این تکتک تا آنجا که به تحقیق حاضر مربوط می‌شود، هم باعث پراکندگی آثار پژوهشگران حوزه دین پژوهی گردیده است و هم امکان طرح دیدگاه‌ها و آثار افرادی را که از صاحب نظران رده اول نبودند فراهم ساخته است. تنوع این نشریه‌ها، امکان مقایسه بین آنها را بسیار دشوار می‌سازد؛ زیرا از آثار منتشر شده در برخی، حتی به یک عنوان مقاله می‌رسد، اما از طرفی هم بیانگر سمت و سوهایی است که هر کدام از آنها در پیش گرفته بودند و اینکه چه محور تفکر دینی تا چه حد در این میان مشترک بوده است. ما در این پژوهش به جهت همین گستردگی نشریه‌ها، آنها را در دو بخش روزنامه‌ها و مجلات با یکدیگر مقایسه کرده‌ایم:

۱. روزنامه‌ها

نشریه‌هایی که به صورت روزانه منتشر می‌شوند، معمولاً از پرخواننده‌ترین نشریه‌هایند؛ زیرا هم مخاطب آنها عامه مردم است و هم گستره توزیع آنها بسیار وسیع‌تر است. به همین سبب، تأثیرگذاری آنها بر فرهنگ عامه و جهت‌دهی به علاقه فکری و فرهنگی یک جامعه سهمی ویژه دارد. اگرچه سطح مقالات منتشر شده در آنها شاید پایین‌تر هم باشد. در ایران میانه سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳، روزنامه‌ها نیز همانند دیگر نشریه‌ها گسترش

قابل توجهی داشته‌اند و این امر در کنار فضای سیاسی و اجتماعی حاکم بر کشور در این سال‌ها، محورهای مورد علاقه متعددی را در پی داشته است. از این رو، مقایسه آثار منتشر شده در حوزه دین‌پژوهی در هر یک از روزنامه‌ها به خوبی می‌تواند محورهای موضوعی، جهت‌گیری‌ها و علاقه‌های دست‌اندرکاران این نشریات را مشخص سازد. فراوانی تقسیم مقالات دین‌پژوهی در روزنامه‌های مختلف در نمودار شماره (۵) نشان داده شده است. به ترتیب تعداد آثار منتشر شده، مهم‌ترین آنها عبارتند از:

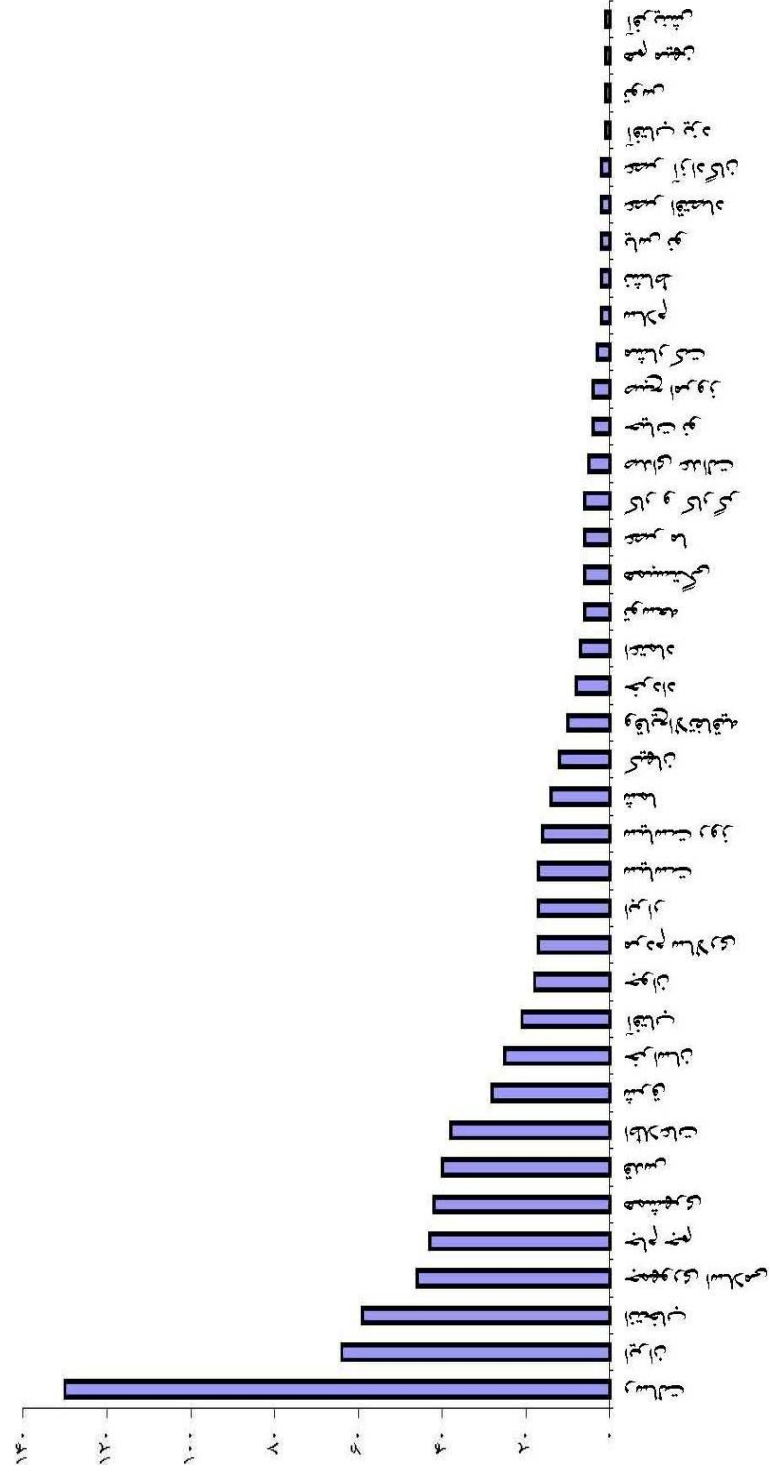
۱. روزنامه رسالت با ۱۳۰ عنوان مقاله؛ (۱۸ درصد کل مقالات)،

۲. روزنامه ایران با ۶۴ عنوان مقاله؛ (۹ درصد کل مقالات)

۳. روزنامه انتخاب با ۵۹ عنوان مقاله؛ (۸ درصد کل مقالات)

۴. روزنامه‌های آفرینش، هم‌میهن، توس، آفتاب یزد، عصر آزادگان، عصر اقتصاد، یاس نو، نشاط، سلام، مشارکت با حداکثر ۳ عنوان مقاله، کمترین توجه را به مقالات حول دین‌پژوهی داشته‌اند.

فراوانی مقالات در روزنامه‌های مختلف
(نمودار شماره ۵)

خرداد	۸
اعتماد	۷
توسعه	۶
همبستگی	۶
عصرما	۶
کار و کارگر	۶
صدای عدالت	۵
حیات نو	۴
صبح امروز	۴
مشارکت	۳
سلام	۲
نشاط	۲
یاس نو	۲
عصر اقتصاد	۲
عصر آزادگان	۲
آفتاب یزد	۱
توس	۱
هم میهن	۱
آفرینش	۱

جدول شماره (۷)

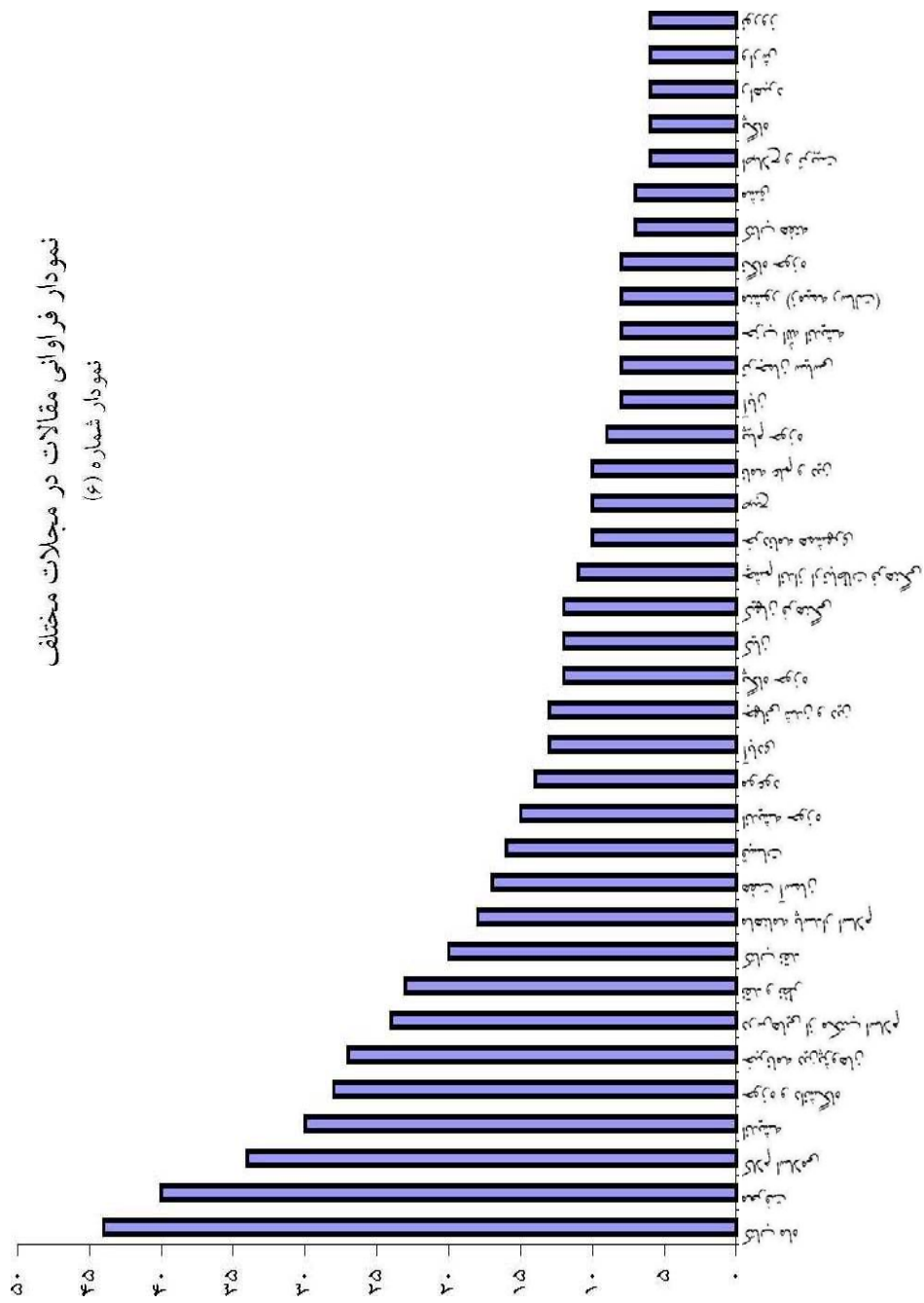
تعداد مقالات	نام روزنامه
۱۳۰	رسالت
۶۴	ایران
۵۹	انتخاب
۴۶	جمهوری اسلامی
۴۳	جام جم
۴۴	همشهری
۴۰	قدس
۳۸	اطلاعات
۲۸	شرق
۲۵	خراسان
۲۱	آفتاب
۱۸	جوان
۱۷	مردم سالاری
۱۷	ایرار
۱۷	سیاست
۱۶	سیاست روز
۱۴	شما
۱۲	کیهان
۱۰	وقایع الاتفاقیه

۲. مجله‌ها

۱. در میان مجله‌ها اعم از فصل‌نامه‌ها، ماه‌نامه‌ها و هفته‌نامه‌ها، ماه‌نامه کتاب ماه با ۴۴ عنوان مقاله، ۸ درصد کل مقالات را منتشر ساخته است و در رتبه اول قرار گرفته است.
۲. پس از ماه‌نامه کتاب ماه، مجله معرفت با تعداد ۴۰ مقاله و ۷ درصد کل آثار در رتبه دوم قرار گرفته است.
۳. نشریه کلام اسلامی در جایگاه سوم با ۳۴ مقاله و حدود ۶ درصد کل مقالات قرار گرفته است.
۴. در انتهای نمودار، نام مجله‌هایی همچون «افق بینا»، «اسوه»، «اخیار»، «اطلاعات سیاسی و اقتصادی»، «نمایه پژوهش» و... به چشم می‌خورد که با کمتر از ۳ عنوان مقاله، کمترین سهم را در حوزه دین‌پژوهی داشته‌اند. نمودار شماره (۶) نشان‌دهنده فراوانی

پراکندگی مقالات منتشر شده در حوزه دین‌پژوهی در بازه زمانی سال‌های ۷۶ تا ۸۳ است. از آنجا که تعداد مقالات در برخی نشریه‌ها اندک است، اطلاعات بسیار دیگری می‌توان به دست آورد که به هر نشریه مربوط باشد، ولی امکان مقایسه معنادار برای آنها چندان متصور نیست. بدین منظور، در یک بخش تمامی مجلات به ترتیب حروف الفبا مرتب شده و اطلاعات کامل درباره کل آثار آنها در نمودار ارائه شده است. با مراجعه به این نمودار، اولاً می‌توان فهمید که هر نشریه به چه رویکردی از دین‌پژوهی پرداخته است و کدام یک از عنوان‌های اصلی و فرعی مورد توجه بیشتر آن بوده است؛ ثانیاً می‌توان به دوران فعالیت آن نشریه در زمینه مسائل دین‌پژوهی پی‌برد و دریافت که آیا بین سال‌های ۷۶ تا ۸۳، به‌طور پیوسته در این زمینه اثر ارائه کرده است یا آنکه در مقطعی خاص به فعال بوده است. نیز مشخص می‌شود این مقطع زمانی کدام مقطع بوده است. تا علت اقبال نشریه در آن مقطع به مسائل دین‌پژوهی را بررسی کرد؛ ثالثاً ارتباط بین نشریه‌ها با اندیشمندان دین‌پژوه متفاوت را بررسی کرد.

تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله	تعداد	نام مجله
۲	نامه فلسفه	۲	اندیشه و رفتار	۴	آفتاب امروز	۸	آیان	۴۴	کتاب ماه
۲	نامه مفید	۲	ایران جوان	۴	تربیت	۸	ترجمان سیاسی	۴۰	معرفت
۲	ندای صادق	۲	ایران فردا	۴	دیدگاهها و تحلیلا	۸	حزب الله اندیشه	۳۴	کلام اسلامی
۲	نسیم البرز	۲	پل فیروزه	۴	راه نو	۸	منشور (ضمیمه رسالت)	۳۰	اندیشه
۲	نگاه	۲	تابان	۴	رشد آموزش ابتدائی	۸	نگاه حوزه	۲۸	حوزه و دانشگاه
۲	نگاه نو	۲	ترجمان اقتصادی	۴	رشد آموزش معارف اسلامی	۷	کتاب هفته	۲۷	خبرنامه دین پژوهان
۲	نمایه پژوهش	۲	جاده ابریشم	۴	روان شناسی دین	۷	مشق	۲۴	درسهای از مکتب اسلام
۲	اطلاعات سیاسی- اقتصادی	۲	جمهوریت	۴	کیهان اندیشه	۶	اصلاح و تربیت	۳۳	نقد و نظر
۱	اخبار	۲	جهان اندیشه	۴	گلشن اندیشه	۶	پگاه	۲۰	کتاب نقد
۱	اسوه	۲	حکومت اسلامی	۴	مجله دانشگاه علوم اسلامی رضوی	۶	راهبرد	۱۸	ماهنامه پاسدار اسلام
۱	افق بینا	۲	حمایت	۴	مینوی خرد	۶	وارش	۱۷	هفت آسمان
۲	خردنامه صدرا	۴	نامه فرهنگ	۴	نامه فرهنگ	۶	نوروز	۱۶	قیسات
۲	خورشید مکه	۳	ابتکار	۳	ابتکار	۵	اخبار ادیان	۱۵	اندیشه حوزه
۲	دنیای سخن	۳	آینه پژوهش	۳	آینه پژوهش	۵	بنیان	۱۴	موعود
۲	زائر	۳	بینا	۳	بینا	۵	جهان اسلام	۱۳	آبادی
۲	زن روز	۳	پژوهشهای قرآنی	۳	پژوهشهای قرآنی	۵	حوزه	۱۳	جهانی شدن و دین
۲	سنا	۳	سبک نو	۳	سبک نو	۵	دانشگاه اسلامی	۱۲	پگاه حوزه
۲	طلوع	۳	غرب در آینه فرهنگ	۳	غرب در آینه فرهنگ	۵	دیدار آشنا	۱۲	کیان
۲	فصلنامه مصباح	۳	فرهیختگان	۳	فرهیختگان	۵	ذهن	۱۲	کیهان فرهنگی
۲	فقه اهل بیت	۳	گلستان قرآن	۳	گلستان قرآن	۵	روان شناسی	۱۱	چشم انداز ارتباطات فرهنگی
۲	گلستان ایران	۳	مسجد	۳	مسجد	۵	طبرستان سبز	۱۰	خردنامه همشهری
۲	مجله مطالعات ایرانی	۳	معرفت فلسفی	۳	معرفت فلسفی	۵	فرهنگ و پژوهش	۱۰	صبح
۲	مطالعات راهبردی	۳	نسیم صبا	۳	نسیم صبا	۵	گزارش روز	۱۰	نامه علم و دین
۲	معارف	۲	اخبار	۲	اخبار	۵	نامعلوم	۹	پیام حوزه
۲	نامه	۲	اندیشه صادق	۲	اندیشه صادق	۵	نقد سینما		

نمودار فراوانی مقالات در مجلات مختلف
نمودار شماره (۶)